

תולדות יהודי בולגריה – היבטים חדשים במחקר המבוססים על מקורות עות'מאניים, יהודים ואחרים

הרצאה בכנס בינלאומי בסמוליאן, בולגריה. מאי 2006

עמיתים וחוקרים יקרים,

עדויות על הגעתם של יהודי מ לבולגריה יש בידינו עוד מן המא ות השלישית עד השישית לספירה¹. אלה עדויות ארכיאולוגיות ואפיגראפיות, אך לא תעודות כתובות. לאחר פרק זמן ארוך למדי, במאה ה-211 ומאוחר יותר במאות ה-12-314, יש בידינו תעודות המזכירות קהילות מסוימות ישירות או באופן עקיף. כך, למשל, ידוע כתב-יד של יהודי מקהילת וידין, שפרסם "פירוש ותוספת על פירוש רש"י על התורה"⁴. זהו למעשה החיבור היהודי הקדום ביותר שידוע לנו, בגבולות האימפריה העות'מאנית. מחברו הוא רבי דוסא בן משה "היווני" והוא נכתב ב-1429. כתב היד מצוי באוקספורד⁵. ברצוני לפתוח את הרצאתי במקור קדום זה. כבר בראשית המאה העשרים פרסם החוקר שלמה רוזאניס, בחיבורו המונומנטאלי בן ששת הכרכים, אודות יהודי המזרח באימפריה העות'מאנית, בעברית⁶, על דבר אותו כתב יד. אך הוא הניח, שאותו רבי דוסא למד בישיבה שייסד בווידין רב ידוע באותה תקופה, ר' נוישטד האשכנזי. בשנות השישים של המאה הקודמת, חוקר ישראלי בשם ד"ר שפיצר, בדק וחקר את כתב היד והגיע לכמה מסקנות, שונות מאלה שפרסם בזמנו רוזאניס⁷. ראשית, הוא טען, כתב היד קדום בהרבה – משנות השמונים או התשעים של

¹ Danov, C.; Kesjakova, E., "A Unique Finding – an Ancient Synagogue in the City of Plovdiv", SCEA XIX (1984), pp. 210-226; Кисякова, Е., "Антична Синагога във Филипопол", Археология I (1989), ст. 20-23; Бешевлиев, В., "Едно Сведение за Евреи на Дунава в VI век", SCEA III (1968), ст. 125-126; Кацаров, Г., "Един Монументъ от Древната История на Евреите във България" Pro Causa Judaica 18 (1919), ст. 3; Кочев, Н.Ц., "Към Въпроса за Надписат от Ескус за т. Нар. Архисинагогус", Векове VII/2 (1978), ст. 71-74.

² טוביה בן אליעזר, יליד קסטוריה, חיבר את הספר "לקח טוב": Histoire des Israélites de Salonique, Paris 1936, p. 36.

³ ב – Beroia, חי נפעל במאה ה-12 החכם ר' אבישי מארץ זגורה: The Jews in Byzantium, 1204-1453, Alabama 1985, p. 66.

⁴ Rosanes, S., Divrey Yemey Israel beTugarma I, Tel Aviv 1930, p. 8; Keren, Z., "On the History of the Jewish Community in Vidin, 16th-18th Century", Étude balkaniques 32/1 (1996), pp. 80-87.

⁵ (MICH. 261); כתב היד כולל 217 עמודים כפולים - 22/15 ס"מ, הכתובים עברית בכתב סוליטריאו-קורסיב. עותק של כתב היד מצוי בספריה הלאומית, המכון לכתב-יד, ירושלים.

⁶ Rosanes, S., Divrey Yemey Israel, I-VI, 1930 – 1945, Tel Aviv – Sofia – Jerusalem. beTugarma

⁷ Shpitzer, Sh., "Yediot 'al Rabbi Dossa haYevani meHiburo 'al haTora" in: (Edit) M. Benayahu,

Memorial Book for Rabbi Izhak Nissim, Jerusalem 1985, part IV, pp. 177-184.

המאה ה-14. שנית, רבי שלום אשכנזי אמנם היה מורו של כותב הפירוש, אך לא בווידין, שם לא ביקר מעולם, אלא בעיר הולדתו – נוישטאד (Neustad), שבאוסטריה. רוזאניס אף הפליג בפירושים וקבע, שמכתב היד עולה תיאור של חיי הרוח של קהילת יהודי וידין, אורחות חייהם ותמונה של ההווי באותה עת. גם כאן שפיצר הוכיח שאין בכתב היד ולא כלום מכל אלה; זהו חיבור הלכתי, שכולו דן בפירושים על אלה של הפרשן הקדום ר' שלמה יצחקי (רש"י), יליד טרואה שבצרפת⁸, בן המאה ה-11.

דוגמה זו היא מאלפת. למרות שרוזאניס נחשב בצדק, לחוקר בעל מוניטין וידע רב, לא פעם הוא לא דייק, משום שלא היו לפניו המקורות הראשוניים או שלא ידע כלל על קיומם של אלה. בנוסף לשאלות והתשובות (שו"ת)⁹, המהווים מקור נאמן ובעל ערך לסיפורן של קהילות רבות בבולגריה, הכתובים עברית או ג'ודיאו אספניול, החלו בשנים האחרונות להיחשף בפני החוקרים העוסקים בתולדות יהודי בולגריה המקורות נוספים: עות'מאניים - למאות החמש עשרה עד התשע עשרה ובולגריים או אחרים – למחקר העוסק במאות התשע עשרה והעשרים.

בנוסף לאותם מקורות רבניים, הקרויים בלשונות המערב "רספונזה", שרבים מהם עדיין מצויים בכתב יד ורק חלק מהם יצא בדפוס, מקור נוסף למחקר של יהודי בולגריה בתקופה העות'מאנית הם יומנים, מכתבים וגם שירים או מחזות, המצויים בארכיונים שונים בעולם: בבולגריה, במערב אירופה, בתורכיה ומעט גם בישראל. אלה בדרך כלל מקורות משפחתיים, המביאים את סיפורן של הדמויות ממבט אישי, היכול להעניק אוטנטיות ולחזק או לשלול עובדות, שפעמים מתברר שאין להן אחיזה במציאות. אביא לכך דוגמה אחת. ביומנו של אברהם רוזאניס¹⁰, אביו של ההיסטוריון, מצאנו כתוב ש"בית הספר הכללי", אותו הוא ייסד ב-1970, היה למנוף בו נעזר בית הספר של "אליאנס" ברוסצ'וק, שפתח את שעריו שלוש שנים מאוחר יותר¹¹. כן למדנו לדעת, שב-1874, נפתחה כיתת בנות באותו בית ספר, לראשונה בכל האימפריה העות'מאנית¹². היומן היה בידי המשפחה והיה לי הכבוד לפענח אותו לראשונה ב-1993 ולהשתמש בו בכתיבת הדוקטורט שלי על קהילת יהודי רוסצ'וק. רבה הייתה פליאתי, כאשר בדקתי במחקרים על מקומה של "אליאנס"

⁸ ר' שלמה יצחקי (רש"י) נחשב לאחד מגדולי פרשני המקרא והתלמוד. חי בין השנים 1040 ל-1105 בקרוב.
⁹ Books or manuscripts, comprising the answers of eminent Rabbies to questions posed by individual Jews or by entire Communities – **Responza**.

¹⁰ אברהם רוזאניס חי בין השנים 1838-1879. עמד מספר פעמים כראש הקהילה, אך עיקר פעילותו הייתה בקידום

החינוך והלימוד המודרני בקהילת רוסצ'וק, עיר הולדתו. את היומן כתב בין השנים 1864-1870, אך הוא מקיף את התקופה מ-1838 (לידתו) עד 1870, מועד פתיחת "בית הספר הכללי". היומן, בתוספת מבוא ואפרט מדעי שהוכן על ידי ד"ר צבי קרן, עומד להופיע בקרוב בהוצאת מכון בן-צבי, ירושלים.

¹¹ בית הספר הראשון של "אליאנס" בבולגריה נפתח ב-1870 בעיר שומלה. קרוב לשלוש שנים מאוחר יותר, נוסד בית הספר השני – ברוסצ'וק. במשך השנים, עד ראשית המאה ה-20 נפתחו מספר רב של בתי ספר כאלה בבולגריה.

¹² בעקבות פנייתם של מספר הורים, נפתחה כיתת בנות ברוסצ'וק, בבניין בית הספר. בתחילה למדו 75 תלמידות, מן 30 על חשבון הקהילה: Extrait de Procès-Verbaux Séances du Comité Central, 12.8.1874, p.9

בבולגריה, שיש בהם אי-דיוקים רבים ואף התעלמות מרכיבים חשובים בתולדות החינוך היהודי באותה עת¹³. כך, למשל, בשום מחקר כמעט, לא נזכר המפעל החשוב של אברהם רוזאניס בפתיחת בית-ספר, בו למדו באופן שונה מהידוע עד אז: עברית כשפה מדוברת והדקדוק שלה, לימוד חשבון, גיאוגרפיה, צרפתית, תורכית ומעט בולגרית – מקצועות שלא נלמדו כלל במילדאר 14 – המקבילה לק' יליינוטו אוצ'ליש'טה הבולגרי. יתר על-כן; מועד פתיחת בית הספר ברוסצ'וק הופיע ברוב המחקרים האלה רק בשנת 1879, שנה לאחר תום מלחמת 1877/8 ובית הספר לבנות – לא הוזכר כלל. נשאלת השאלה, מדוע כל השיבושים ומה מקורם? אין להניח שהם נעשו במכוון או בזדון. התשובה לכך, לדעתי, שאותם חוקרים לא טרחו או לא הייתה להם גישה לארכיון המרכזי של "אליאנס" בפריז¹⁵, שם מונחים אלפי תעודות, מכתבים ודוחות על פעילותה של החברה בארצות המזרח, ביניהן בבולגריה¹⁶. מחקר רציני איננו יכול להסתמך רק על ספרות שנכתבה, גם אם היא נראית מהימנה ועשויה בידי חוקרים בעלי שם. יש להגיע למקורות עצמם, להסתופף בארכיונים או לחפש תעודות אישיות, השופכות אור באופן אובייקטיבי, כתובות בידי אנשים שחיו באותה עת בה התרחשו המאורעות, עליהם הם באים לספר..

פעמים, מאורעות שאינם בעלי חשיבות כלל עולמית או כאלה, שיש בהם אי-נוחות מסוימת, נבלעים ולא מגיעים לפרסום ולידיעת הקהל הרחב.

בחיפושיו אחר חומר משלים לקראת פרסום ספרי על יהודי קהילת רוסצ'וק¹⁷, ביקרתי פעם נוספת בארכיון המרכזי של "אליאנס" בפריז. שם נתקלתי לראשונה בעדויות ובמכתבים, אודות מקרים רבים של רדיפות והתנכלויות כלפי היהודים בעת מלחמת 1877/8, מצד חיילים קוזקים ואוכלוסייה מקומית של בולגרים. בלטו שני אירועים, שחרגו בחומרתם והיו בהם קורבנות רבים של רצח, אונס וגירוש מין הבתים. אלה היו שני הפוגרומים שנערכו כנגד יהודי קזנליק וסטרה זגורה. אין זה המקום לפרט אותם אירועים, אציין רק זאת - לי לא היה ידוע דבר וחצי דבר על שני פוגרומים אלה. ביררתי עם עמיתי ההיסטוריונים בישראל, בבולגריה ואף באירופה – איש לא ידע או לא יכול היה להביא בפניי אינפורמציה על כך. יתר על-כן; גם בספרות המחקר בעברית או בשפות אחרות, הדנה באותה מלחמה, כולל עיתונות עברית מאותה עת – כמעט ולא דובר במאורעות טרגיים אלה, ואם הם הוזכרו, הרי ברפרוף ובלא פרוט כלשהו. זה הביא אותי לרדת לעומקה של אותה סוגיה ולחקור באופן יסודי בכמה ארכיונים את הפרשה הזו ולכתוב על כך עבודת מחקר, אותה אמנם הצגתי בכנס

¹³ בספרי יש התייחסות לחיבורים בהם אין כלל אזכור, או שהנתונים אינם מדויקים: עמ' 228, הערות 78, 79.
¹⁴ מילדאר, זו מילה בלאדינו שפירושה: קריאה, מקום בו קוראים בקול. זו הייתה שיטת הלימוד הנהוגה בכל קהילות האימפריה העות'מאנית ועיקרה קריאה בתורה (לרוב בלאדינו) ולימוד הפסוקים בעל-פה, ללא הבנת הנקרא.

¹⁵ Bibliothèque de Alliance Israélite Universell (AIU), Bulgarie - Paris.

¹⁶ חברת "אליאנס" נוסדה ב-1860 בפריז, ומטרתה הגנה על זכויות היהודים ברחבי העולם וכן קידום יהודי המזרח ושיפור השכלתם ויכולתם לפרנס עצמם בזכות אותו חינוך ולימוד השפה הצרפתית.

¹⁷ Keren, Z., The Jewish Community of Rusçuk – From Periphery of the Ottoman Empire to the Capital of the Tuna Vilayet-i – 1787-1878, Jerusalem 2005.

באנקהרה¹⁸, אודות אותה מלחמה. המחקר שלי מבוסס על תעודות, זיכרונות ועיתונות מהתקופה¹⁹. לסיכום נושא זה, הייתי חוזר ומדגיש את החשיבות בהסתמכות על תיעוד ומקורות ראשוניים, שהם בני הזמן, בהם המאורעות התרחשו.

נושא חשוב לא פחות הוא המחקר על יהודי בולגריה במאה העשרים עד לעלייה ההמונית בסוף שנות הארבעים של המאה. נכתבו על כך מחקרים רבים, בבולגריה ומחוצה לה. מטבע הדברים, היו בהם דעות וגישות שונות ולעתים מנוגדות, דבר שהוא בהחלט לגיטימי במחקר. לאחרונה פורסם ספר בישראל, של ד"ר שלמה שאל תיאל: מארץ הולדת למולדת²⁰. הספר דן בעשר שנות העפלה מבולגריה לארץ ישראל – 1939-1949. גם על נושא זה נכתבו מאמרים וספרים לא מעטים. ייחודו של הספר, בתרומה העצומה למחקר ולסיפורה של יהדות בולגריה בתקופה זו.

המחבר התבסס במחקרו על ארכיונים רבים, בבולגריה ומחוצה לה, וכן על מכתבים, זיכרונות וראיונות עם אנשים שהיו גיבורי אותה אפופיאה של עלייה לישראל ומה שקדם לה – החינוך הציוני, אימי המלחמה והמאבק בין היהודים לבין עצמם: בין הציונים לבין הקומוניסטים. חשיבותו של המחקר ביריעה הרחבה שהוא פורש, המסתמכת רובה ככולה על חומר ראשוני, בנוסף לספרות המחקר בשפות השונות.

מחקר נוסף שבוודאי יראה אור בקרוב כספר בישראל, הוא של החוקר הצעיר, גם הוא יליד בולגריה שראשית השכלתו האקדמאית רכש באוניברסיטת סופיה – ד"ר אנגל צ'ורפצ'יאב. עבודת הדוקטורט של צ'ורפצ'יאב היא על החינוך היהודי בבולגריה בין שתי מלחמות העולם. כהקדמה לשנים אלה, הביא המחבר יריעה רחבה על שיטות הלימוד במאה ה-19 עד תום מלחמה "ה-1". הוא שם דגש על הדואליות בין החינוך הבולגרי לזה היהודי וההתמודדות בין שני צדדים. כן עוסק המחקר במאמץ שנעשה בבתי הספר היהודיים בלימוד השפה העברית ובהקניית הרעיון הציוני, שהיה הבסיס לזיקה ולסיבת עלייתה של רוב רובה של יהדות בולגריה לישראל²¹. זהו נושא שמעטים נגעו בו, אך הפעם, הסתמך צ'ורפצ'יאב כמעט אך ורק על מקורות ראשוניים, שברובם טרם ראו אור. המקור החשוב לעבודתו היו צילומי המסמכים, המצויים בכמה מארכיוני בולגריה, אותם אוניברסיטת תל אביב צילמה בין

¹⁸ International Conference of the Ottoman-Russian War of 1877-78, Ankara, METU, 13-14 December 2005.

¹⁹ "The Fate of the Jewish Communities of Kazanlık and Eski-Zağra in the 1877/8 War" Keren, Z.,

²⁰ Shealtiel, Sh., From Birth land to Homeland – Emigration and Illegal Immigration to Palestine from Bulgaria and Via Bulgaria in the Years 1939-1949, Tel Aviv 2004.

²¹ Chorapchiev, A., The System of Jewish Education in Bulgaria during the Period 1918-1944, Ph.D Dissertation, Haifa University 2005.

השנים 1992-1996. מפעל אדיר זה, שהיה לי העונג והכבוד לעמוד בראשו, נועד להביא בפני החוקרים אותן תעודות נשכחות, שנשתמרו בארכיון המרכזי בסופיה ובמספר ארכיונים דוגמת וידין, רוסה, פזרדג'יק, פלובדיב ואחרים. עבודות הארגון והרישום עדיין בראשיתן; המיון הוא לפי חלוקה תמאטית, גיאוגרפית ותקופתית. המפעל הזה, לצערי, עדיין רחוק מקו הסיום, אך בסבלנות ובנחישות, אפשר למצוא את המבוקש – וזה מה שד"ר צ'ורפצ'יאב עשה, ובהצלחה רבה.

ממה שידוע לי, שוקדים עוד מספר יוצאי בולגריה בישראל על עבודות מחקר – עבודות מסטר ודוקטורט. בין הנושאים שכותבים עליהם כדאי להזכיר עבודה על ההשפעה ההדדית בין שירי ילדים בולגריים לכאלה בלאדינו; על המאבק בין התנועה הציונית, חסידי השפה העברית, כנגד החינוך הפרנקופוני של "אליאנס", בראשית המאה העשרים; על הצלת יהודי בולגריה בתקופת השואה – עובדות ומיתוסים; על החלוצים הבולגרים הראשונים מפלובדיב, פזרדג'יק, פלבן ועוד – מייסדי המושבה "הר-טוב" בפלסטינה בשנת 1886, תלאותיה וסופה במלחמת השחרור – 1948, ועבודות רבות נוספות. כל מחקר כשלעצמו, הוא נדבך נוסף לסיפורה של יהדות בולגריה, שלצערנו לא זכתה לפרסום הולם מחוץ לארץ הולדתם וגם אז, בשפה שאיננה נגישה לרבים. כיום נעשה מאמץ להביא בפני קוראים וחוקרים בעולם, תרגומים של המחקרים שהזכרתי וכאלה שעוד ייכתבו, מהסיבה שההיסטוריוגרפיה של יהודי הבלקן, ובמיוחד זו של יהודי בולגריה, כמעט ולא זכו לחשיפה, הן מצד היסטוריונים מבני עמנו ובוודאי לא מכאלה שאינם יהודים.

מחקר חדש, הנמצא גם-כן בראשיתו, הוא סקירת מעט המצבות שנותרו ברחבי בולגריה, צילומן, מיפוי בתי העלמין ופענוח הכתוב עליהן²³. זהו מקור עשיר ומעניין, ממנו ניתן ללמוד על אופי הקהילה, מצבה הכלכלי-חברתי, סיבות המוות וגיל הנפטרים וכיוצא באלה פרמטרים. המחקר עדיין בשלביו הראשונים, אך יש בו חשיבות ובוודאי ניתן יהיה להסיק ממנו מסקנות, כאשר יסתיים.

לפני כשנה וחצי הוחלט להקים מדור לתולדות יהודי בולגריה, בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, בירושלים²⁴. עד כמה שיראה הדבר מוזר, לפני כן לא היה בישראל מקום מרכזי ובו מסמכים, צילומים או ספרים המביאים את סיפורה של קהילה חשובה אך צנועה זו. אני גאה לעמוד בראש המפעל הזה ובזמן הקצר יחסית מאז הקמתו, הצטברו בתיקויו כמה אלפי תעודות, מאות ספרים וצילומים, שיהוו מקור נוסף לאלה שיבקשו ללמוד

²² מפעל זה היה פרי יוזמתו של The Goldstein-Goren Diaspora Research Center, University of Tel Aviv, שבראשו עמדה באותה עת Prof. Minna Rozen. את העבודה בבולגריה ריכז מטעם האוניברסיטה, ד"ר צבי קרן.

²³ המחקר, גם הוא ביוזמת אוניברסיטת תל אביב ובהנחיית פרופ. רוזן, נערך בין השנים 1991-1995. נסקרו שישה בתי עלמין: קרנובט, וידין, פלובדיב, פזרדג'יק, פרובדיה ושומן. בכל אותם נקרופוליס, נעשה מיפוי וצילום האתר וכן ניקוי ופענוח הפיתוב על המצבות, בשפות השונות: עברית, לאדינו, בולגרית, צרפתית, גרמנית ועוד. בראש הצוות הבולגרי עמד גם כאן ד"ר צבי קרן, מאוניברסיטת תל אביב.

²⁴ The Central Archives for the History of the Jewish People, Jerusalem

בעתיד על עברם של אבותיהם, או לכתוב מחקרים אודות יהודי בולגריה. בארכיון יש הפניות לשאר הארכיונים במדינה, בהם ממצאים ומסמכים המסווגים לפי נושאים, אך לרוב לא בחלוקה על-פי ארצות המוצא.

מפאת קוצר הזמן שהנהלת הסמינר הקציבה לנו, לא הזכרתי חוקרים ומחקרים שנכתבו ופורסמו בשנים האחרונות מחוץ לישראל. נכתבו כאלה בבולגריה ומחוצה לה. כמו תמיד, יש ביניהם המצטיינים במקוריותם וכאלה המסתמכים על פרסומים שכבר ראו אור. כדאי לציין, עם זאת, שכל עבודה בעלת איכות מחקרית בנושא, מביאה לידיעת הרבים לא רק את סיפורם של היהודים, אלא גם את זה של הארץ בה הם נולדו, חיו ויצרו – במקרה שלנו, בבולגריה. המיוחדות של היחסים בין העם הבולגרי לבין היהודים שישבו ויושבים בתוכו היו לשם דבר, גם אם היו תופעות שנויות במחלוקת, שהן אינן מעידות על הכלל. חשוב הוא, לטעמי, בכל מקרה להביא את העובדות לאשורן, גם אם יש בהם צדדים שנויים במחלוקת, או בעלי אופי לא נוח; יש להתייחס אליהם ולדון בהם, ולא לטאטא אותם מתחת לשטיח... לעניות דעתי, אין בנמצא מחקר אובייקטיבי. בכל מקרה, בטרם מביאים את הפן האישי שלנו, כחוקרים, יש להציג בבירור את כל העובדות, ואיתן להתמודד.

תודה על ההקשבה,

ד"ר צבי קרן, ישראל